
ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 332.14:338.43:005.935.2

О. І. ПАВЛОВ,
професор, доктор економічних наук,
завкафедрою економіки промисловості
Одеської національної академії харчових технологій

РУРАЛЬНИЙ ДИСКУРС МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Визначено сутність рурального дискурсу. Розглянуто його економічний контекст на фоні міжгалузевих наукових підходів – фізіоекономічного та соціоекономічного. Проаналізовано процес становлення руралістики як міждисциплінарної наукової галузі. Окреслено дослідницьке поле, рівні дослідження та перспективи розвитку цієї галузі.

Ключові слова: економіка, концепт, міждисциплінарність, наукова галузь, наукові дослідження, руралістика, руральний дискурс, руральний розвиток, сільські території.

O. I. PAVLOV,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Chair of Industrial Economy,
Odesa National Academy of Food Technologies

THE RURAL DISCOURSE OF INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC STUDIES

The essence of a rural discourse is defined. Its economic context against the background of intersectoral scientific approaches such as physio-economic and socio-economic ones is considered. The process of formation of the ruralistics as an interdisciplinary scientific field is analyzed. The field of researches, levels of studies, and perspectives of the development of this trend are described.

Keywords: economy, concept, interdisciplinarity, scientific field, scientific studies, ruralistics, rural discourse, rural development, agrarian areas.

Темою нашого дослідження, а отже, **метою статті** передбачено аналіз наукових поглядів і підходів щодо визначення сутності руральності (від англійського “rural” – “сільський”), тобто “сільськості” як суспільного явища, виду життєдіяльності, аграрного способу виробництва матеріальних благ, сільського розвитку в цілому та відповідного життєвого проекту (життєустрою) зокрема. З огляду на наукові традиції, дослідницьке поле руральності, профіль і тематичну спрямованість журналу “Економіка України”, цілком доречним є визначення, насамперед, ролі економічної науки у дослідженні окресленої наукової проблеми.

Наукова актуальність і практична значущість теми дослідження мають двоїтий характер. Це пояснюється, по-перше, ключовою роллю аграрного сектору у забезпеченні конкурентоспроможності України на глобальному ринку, у розв’язанні проблем її національної та продовольчої безпеки, а також агропродоволь-

---

© Павлов Олександр Іванович (Pavlov Oleksandr Ivanovych), 2016; e-mail: pavlovodessa@mail.ru.

чого імпортозаміщення, а по-друге — новим баченням економіки як навчальної дисципліни у контексті відповідної Постанови Кабінету Міністрів України *. Цей документ має опосередковане відношення і до економіки як наукової галузі. Розглянемо лише один його аспект — позиціонування економіки (навчальної дисципліни) як соціальної та поведінкової науки, до яких належать також соціологія, політологія, психологія, міжнародні відносини та міжнародні економічні відносини.

Дискурс наведеного положення свідчить про нове старе значення економіки як науки. Старе — у політичному розумінні. Новизна ж полягає у певному дистанціюванні від галузевого підтексту, у зміщенні акцентів, з одного боку, на "теоретичність" економіки, а з іншого — на її прикладний характер. Як і політекономія, "нова економіка" наділяється статусом науки соціальної в широкому значенні та водночас науки поведінкової, що істотно розширює її дослідницьке поле й підвищує міждисциплінарну "вагу".

Оскільки це тема окремого дослідження, то сконцентруємо увагу на ролі економіки в суспільному відтворенні та в системі суспільних відносин. У першому випадку йдеться про складну природу відтворення як суспільного процесу виробництва, розподілу, обміну та споживання. За канонами класичної економічної теорії, перша фаза цього процесу підпадає під закони логіки, друга частково перебуває у контексті моральних принципів, а третя і четверта інтегровані в систему духовних цінностей, соціальних і політичних відносин. Другий економічний дискурс пов'язаний з володінням, розпорядженням і користуванням матеріальними та нематеріальними речами, які за своїм походженням не завжди є результатом процесу виробництва (маються на увазі земля, вода та інші природні ресурси), але залучені у процесі суспільного відтворення. У цьому зв'язку у сфері економічних відносин діють не тільки суто економічні, але й природні, морально-етичні, соціокультурні, політичні мотиви. Ця обставина по-новому висвітлює роль економічної науки у дослідженні руральності.

Руральний дискурс включає коло питань, які не обмежуються галуззю сільського господарства або міжгалузевим аграрним сектором. Йдеться про певний спосіб буття, природний і суспільний процеси, що відбуваються в межах сільської територіальної підсистеми суспільства (сільських територій) та проявляються у вигляді агроєкосистеми, економічного простору, соціального середовища й ментального образу. З огляду на це, предметне поле наукового дослідження руральності не обмежується економікою. Проте саме економічній науці, причому більшою мірою, ніж іншим, належить пріоритет у з'ясуванні сутності руральності.

Економічний контекст рурального дискурсу на фоні міжгалузевих наукових підходів

Руральний дискурс — це комунікативна взаємодія адресанта та адресата текстового повідомлення, яка концентрується навколо опорного концепту (рурального розвитку) і дискурсивного топіку (руральної теми), відображених у відповідних поняттях. За рахунок такої взаємодії формується певна концептосфера, скла-

---

* Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248149695>.

довими якої є мовні та когнітивні структури: дійсність (руральність) – концепт або думка (руралізм) і мова у формі тексту (сукупності руральних понять). Ця концептосфера перебуває у постійному русі, змінюючись у просторі та часі, що дістає відповідне відображення у науковому дискурсі. Інакше кажучи, відбуваються певні зміни у проблематиці рурального дослідження, в його категоріально-поняттєвому апараті та наукових підходах.

Економічній науці, і в першу чергу її аграрній підгалузі, належить центральне місце у дослідженні руральності, яке визначається її цільовими настановами, об'єктом, предметом і методологічним інструментарієм дослідницької практики.

Найбільш загальним терміном, який відображає руральний дискурс і якого безпосередньо стосується аграрна економічна наука, є “село”, тривалий час представлене у неподільній єдності. Насправді ж це слово містить декілька змістових одиниць: просторовий сегмент; природне середовище; поселенська структура; територія, призначена для забудови; соціальний осередок; адміністративно-територіальна одиниця; місце життєдіяльності; економічний простір, у межах якого відбувається господарська діяльність. Саме остання характеристика села і формує економічний контекст рурального дискурсу. Все інше, з точки зору професійної спрямованості та наукового інтересу економіста, – вторинне. Тому не випадково, що до 1970-х років у дослідницькій практиці економістів в оцінці сутнісних характеристик руральності переважали галузевий і розселенський підходи, які позиціювали руральність як розвиток сільського господарства та соціальної сфери села.

З часом межі пізнання цього природного та соціально-просторового феномену розширилися до концепту “сільський сектор” (Л. Шепотько) [1]. З введенням на початку 2000-х років до наукового обороту поняття “сільські території” у дослідницькому дискурсі утвердився територіальний підхід, відповідно до якого руральний розвиток розглядається як процесний прояв комплексного розвитку сільських територій (О. Бородіна, О. Онищенко, О. Павлов, І. Прокопа, П. Саблук, В. Юрчишин).

Проте в більшості економічних досліджень не дотримується диференціація сільських територій як системного об'єкта просторового розвитку та аграрного сектору з його серцевиною (сільським господарством) як базовою галуззю цих природних і соціально-просторових утворень. Але слід усвідомлювати, що сільське господарство (галузь економіки) і сільські території (соціалізований простір), хоча й належать до різних форм суспільного відтворення, все ж взаємодіють між собою як частина і ціле.

Неврахування цього положення, важливого в теоретичному і методологічному контекстах, веде до сприйняття людини виключно як ресурсу, як засобу реалізації економічних інтересів суб'єктів господарювання. Такий стан наукового дискурсу характеризується в економічній літературі [2, с. 129–130] як соціальна інтервенція економіки, а прояви цієї інтервенції за іншими напрямками суспільного життя – як економічний імперіалізм.

Позбавитися такої спадщини можна за рахунок розширення дослідницького поля на засадах міжгалузевого підходу. Саме цей шлях аналізу рурального дискурсу демонструє фізична економія (С. Подолинський, В. Вернадський, М. Руденко). У центрі фізичної економії перебуває ідея про виняткову роль у розвитку людства землеробства як єдиного виду діяльності, що забезпечує зростання багатства

і приріст матерії. Згідно з М. Руденком, життя на планеті продовжується завдяки енергії прогресу, сутність якої розглядається ним через поділ багатства на абсолютне і відносне. Абсолютне багатство утворюється за рахунок приросту органічної речовини у землеробстві, усі інші види багатства є відносними. Джерелом походження абсолютного багатства (абсолютної доданої вартості) слугує енергія живого, яка, у свою чергу, походить від Сонця через фотосинтез. Інакше кажучи, енергією прогресу є абсолютна додана вартість. Відносне багатство (відносна додана вартість) ґрунтується на розсіюванні сонячної енергії, яке відбувається в результаті зміни неживого. Основним фактором примноження абсолютного багатства виступає праця селянина на землі, що забезпечує рівновагу між абсолютним і відносним багатствами, від якої залежать стан біосфери, сільського господарства та економіки в цілому, а також соціальне становище широких верств населення [3, с. 295, 372]. Характеристиці фізичної економії як теорії та практики господарювання присвячено монографічне дослідження вітчизняних науковців [4], де розкриваються природничі засади економічного мислення.

Якщо фізична економія висвітлює природничі основи рурального дискурсу, то інша міжгалузєва наукова дисципліна — соціоекономіка (А. Етціоні) — досліджує взаємозв'язок між різними сферами суспільного життя крізь призму соціальності та інтеграції економічних, соціальних, духовних і політичних процесів.

Суспільна значущість наукових положень соціоекономіки базується на її методологічних принципах:

- справедливості соціального устрою, згідно з яким суспільні трансформації мають здійснюватись еволюційно, без соціального насильства, із забезпеченням рівного доступу до всіх видів ресурсів з метою відтворення й розвитку людини;
- суспільного значення економічного розвитку, який не є самоціллю, а покликаний сприяти покращенню життя людини;
- гуманізму, спрямованого на реалізацію потреб людини розумної, економічної та соціологічної, що вимагає зміщення акцентів з виробництва для обміну на "виробництво" самої людини;
- взаємозв'язку економіки й соціуму, що означає підпорядкування цілей економічного розвитку суспільно значущим інтересам і потребам;
- соціального характеру економічної дії, яка визначається ціннісними орієнтирами людей.

Руральний аспект переорієнтації та соціоекономічної модернізації аграрного сектору України набув концептуального обґрунтування у перших у нашій країні наукових публікаціях з соціоекономіки [5; 6]. Їх автори доводять, що соціоекономіка приділяє першочергову увагу моральному контексту економічної діяльності, метою якої має бути отримання прибутку шляхом задоволення суспільних потреб без завдання шкоди споживачеві. Інший бік моральності — це створення належних соціально-економічних умов товаровиробникам, які зайняті в індивідуальному секторі та забезпечують продовольчу безпеку країни.

З огляду на викладене, можна зробити висновок про зростаючу роль економічної науки у дослідженнях рурального розвитку на засадах міжгалузєвості.

Руралістика як міждисциплінарна наукова галузь та її дослідницьке поле

Розвиток економічних досліджень на засадах міжгалузєвості сприяв розширенню рурального дискурсивного поля за рахунок виявлення тематичного різно-

маніття його текстів із залученням до їх осмислення методів суміжних наукових дисциплін.

Це, у свою чергу, спонукало до пошуку стикових наукових напрямів, який завершився формуванням соціальної географії сільського господарства, покликаної, на переконання Т. Нефьодової [7], репрезентувати сільську місцевість у її географічній цілісності та різноманітті. Проте, на нашу думку, такий підхід обмежує коло руральної проблематики галуззю сільського господарства.

Незважаючи на залучення до аналізу рурального дискурсу географії, теоретичні засади руральності залишалися нерозробленими. Тому постало питання імплементації в руральний дискурс фундаментальних наукових положень про роль, місце, часові та просторові межі руральності в цивілізаційному розвитку людства. З цього приводу існують різні точки зору.

Так, у футурологічних концепціях руральності відведено місце на узбіччі історичного розвитку – як першій, аграрній хвилі (Е. Тоффлер) або доіндустріальному періоду (Д. Белл) цивілізації. Тому селянству як нещасному брату примітивних суспільств, яких цивілізації не встигли поглинути, не залишається нічого, крім матеріального забезпечення привілейованої меншості (А. Дж. Тойнбі). Представники марксистської течії ще наприкінці ХІХ ст. відводили селу після настання епохи гуманізму роль резервного фонду для відродження життєвої сили нації (К. Маркс). Дещо мало вірогідну, як для свого часу, ідею про майбутнє сільського господарства висловив і В. Вернадський. Пов'язуючи майбутнє людини ноосферної зі зміною форми харчування і джерел енергії, він передбачав організацію життя за прикладом зелених рослин, без посередників з утилізації сонячної енергії, завдяки чому людина перетвориться з істоти гетеротрофної на істоту соціально автотрофну [8, с. 352–353].

Іншою дискурсивною риторикою відрізняються наукові погляди О. Шпенглера, Ф. Броделя і П. Сорокіна. Так, О. Шпенглер визначив селянина як вічну людину, що передувала культурі, вперше штучно змінивши ландшафт через заняття землеробством і тим самим пустивши коріння у ґрунт. Продовжуючи свій рід із покоління в покоління завдяки зв'язку із землею, селянин підтримує цей зв'язок з ландшафтом через землеробську працю та виконання дітородної функції [9, с. 90, 91, 100, 102]. Ф. Бродель, підкреслюючи постійне оновлення поділу праці між селом і містом, відводив останньому роль електричного трансформатора, який підвищує напругу, прискорює обмін і надає навколишньому природному середовищу свої послуги. В цьому розумінні місто існує як місто тільки у протиставленні селу. Але без відповіді залишилося запитання про доречність розвитку сіл, які перебувають на великій відстані від міст [10, с. 413, 414, 418]. Проте Ф. Бродель запропонував креативну ідею про сільсько-міський континуум як про конвергенцію міста й села, яку відстоював і П. Сорокін.

Встановлені в ході проведеного дискурсивного аналізу галузева й тематична розгалуженість і різноспрямованість наукових поглядів на зміст руральності є віддзеркаленням прояву двох зустрічних когнітивних тенденцій – поглиблення спеціалізації наукових досліджень, з одного боку, та інтеграції міждисциплінарних наукових зв'язків – з іншого. Як результат, відбувається інтенсивний процес взаємозбагачення дослідницьких практик, долаються міждисциплінарні кордони, і тим самим створюються передумови для інтеграції дисциплін в єдину міждисциплінарну галузь. Необхідність у цьому зростає з огляду на об'єкт наукового до-

слідження – сільські території, що являють собою природні та соціально-просторові утворення, складні за своїми структурою та функціями.

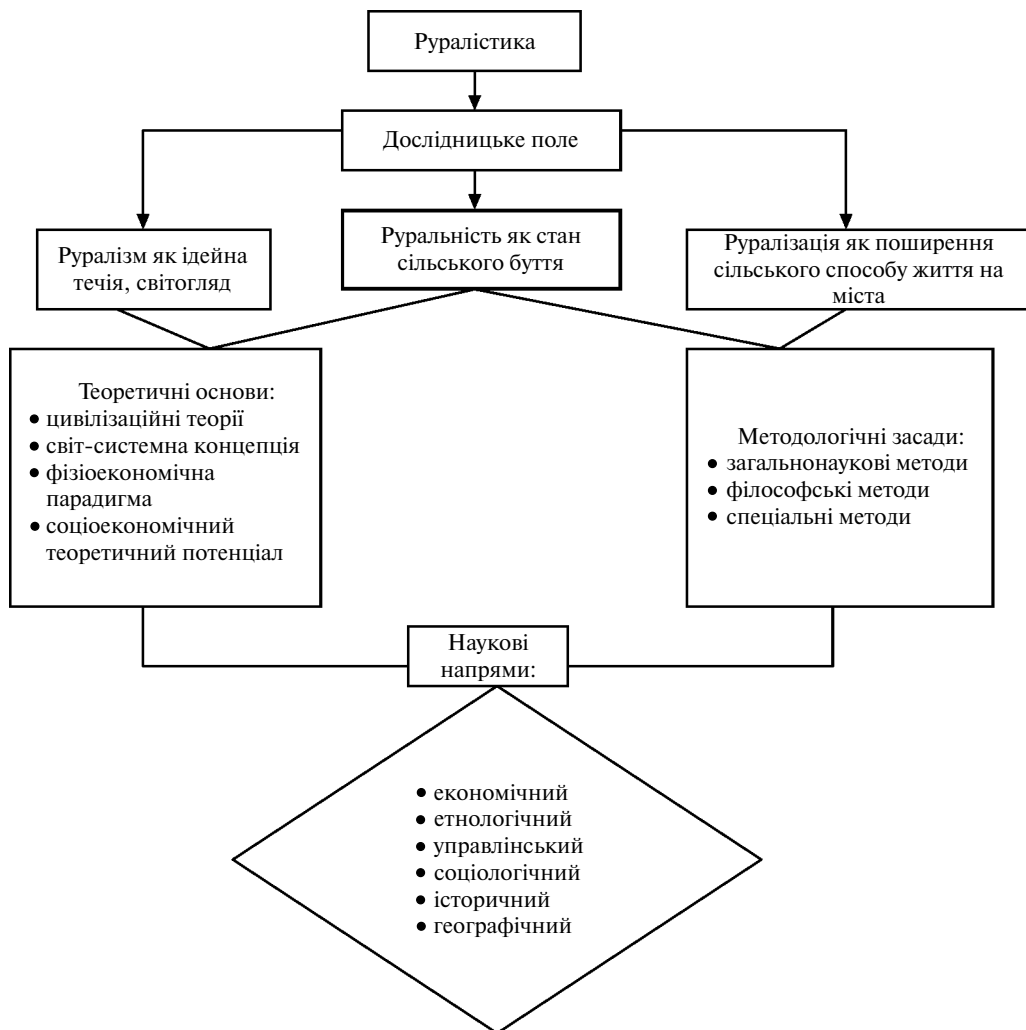
Цілком доречно розглядати як таку наукову галузь руралістику. Руралістика пов'язана з генезисом простору як універсальної наукової категорії. Введення до наукового обороту поняттєвого конструкта "просторовий розвиток" сприяло активізації наукового пошуку в напрямі інтеграції різних видів простору – географічного, природного, екологічного, соціального, культурного, економічного, політичного, ментального. Суміщення різних видів простору дало поштовх імплементації в географічну науку методів інших наук, і навпаки – використанню суміжними науками пізнавального інструментарію географії. За таких умов відбувся процес універсалізації категорії "простір". Поряд з географією та філософією, до просторової науки належить також історія, оскільки історичні події та явища розгортаються не тільки у часі, але й у просторі.

Історія має предметний "стик" з такими науковими дисциплінами, як історична географія, аграрна історія, соціальна географія сільського господарства, регіоналістика, історичне ландшафтознавство, історична лінгвістика, соціологія села. Визначення власне змістового наповнення предметного поля історії сільського простору вимагає порівняльного аналізу категорій "час" і "простір". За часовим структуруванням уявлень про дійсність усе, що відбувається у просторі, в будь-якій із сфер суспільного життя чи галузей діяльності, має ознаки історичності. Але незаповнений простір не несе у собі ніяких сутнісних характеристик, крім параметричних і просторово-географічних координат. Простір становить інтерес для історика як місце життєдіяльності, що, у свою чергу, передбачає осмислення території проживання.

Недооцінка науковою громадськістю такого компонента рурального дискурсу, як населення, ставить підвищені вимоги до соціологічних досліджень. Масштаб вивчення соціології – сільська локальна громада, що перебуває в певному життєвому просторі, який поділяється на природне та штучне середовище, де і відбувається певна соціальна взаємодія. До актуальних концептів соціології слід віднести розселення (процес відчуження людини від заняття сільськогосподарською працею та від сільського способу життя) і руралізацію (переміщення стандартів і сільського способу життя за межі сільського простору та тяжіння міських жителів до сільських ландшафтів).

Руралістика як наукова галузь, яка перебуває на етапі становлення, ставить у центр своєї уваги, поряд з руральністю, руралізацію як процес поширення сільського способу життя на міську територіальну підсистему суспільства і руралізм як відповідний світогляд та ідейну течію (рис.).

Дослідницьке поле руралістики складається з декількох рівнів. До глобального рівня належать питання про основи природного, духовного, господарського буття сільського соціуму, місце і перспективи рурального розвитку в сучасному світі, роль аграрного виробництва у розв'язанні глобальних проблем сучасності. До національного рівня належить проблематика, що охоплює всю сукупність взаємозв'язків і взаємовідносин між сільською та міською територіальними підсистемами суспільства. Локальний рівень охоплює коло питань, які розкривають специфіку сільського буття в усіх його проявах на регіональному, районному та базовому рівнях сільських територій.

Характеристика руралістики як міждисциплінарної наукової галузі

Місією руралістики є аргументована відповідь на запитання про те, що саме необхідно зробити для того, щоб життя на сільських територіях приносило радість тим, хто там народжується.

Висновки

Проведене дослідження підтвердило наукову гіпотезу про підвищення пізнавальної ролі економічної науки, суміжних наукових дисциплін, фізичної економії та соціоекономіки у розширенні та поглибленні вивчення сутності, ідентифікаційних ознак, функцій і суспільного призначення сільських територій як природних і соціально-просторових утворень.

Розгляд рурального дискурсу на засадах міждисциплінарності з використанням загальнонаукових, філософських і таких спеціальних методів, як дискурс-аналіз і конвент-аналіз, заклав базу для системного уявлення про сільські території як про агроєкосистему, економічний простір, соціальне середовище і ментальний образ.

Разом з тим результати дослідження засвідчили певну обмеженість пізнавального потенціалу і наукового арсеналу галузевих наукових дисциплін у вивченні

таких складних за своєю структурою об'єктів, якими є сільські території. В результаті суміщення економічного, фізоекономічного і соціоекономічного наукових підходів до вивчення сільських територій, а також взаємозбагачення їх дослідницьких практик відбувається становлення нової міждисциплінарної галузі, що інтегрує такі наукові дисципліни, як економіка, географія, соціологія, історія, менеджмент, етнологія та ін.

Концентрація уваги на опорному концепті та топіку наукового дискурсу — руральності — дала можливість визначити її теоретичні та методологічні засади, окреслити дослідницьке поле, рівні та наукові напрями цієї міждисциплінарної наукової галузі, в чому і полягає новизна проведеного дослідження.

Перспективи подальшого розвитку цієї мультидисциплінарної галузі значною мірою залежать від поглиблення світоглядних основ, теорії та методології дослідження сільськості як суспільного явища, від уточнення об'єкта і предмета руралізації та руралізму.

Список використаної літератури

1. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С.О. та ін. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. — У 2 т. — Потенціал сільського сектора. — Т. 1. — К. : Ін-т екон. НАН України, 2000. — 396 с.
2. Бородкин Ф.М. Социэкономика. Стаття 1. Путь к господству над хозяйством // Общественные науки и современность. — 2006. — № 4. — С. 122–136.
3. Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. — Тернопіль : Джура, 2004. — 412 с.
4. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: моногр. ; [за ред. Ю.О. Лупенка, В.М. Жука, В.О. Шевчука та О.В. Ходаківської]. — К. : ННЦ "Ін-т аграр. економіки", 2013. — 502 с.
5. Геєць В., Юрчишин В., Бородіна О., Прокопа І. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) // Економіка України. — 2011. — № 12. — С. 4–14.
6. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація : наук. доп. ; [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуторов та ін.] ; [за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи]. — К. : Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2012. — 56 с.
7. Нефедова Т. Социальная география сельского хозяйства [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ru-90ru/content>.
8. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. — Львов, АРС, 2013. — 416 с.
9. Шпенглер О. Закат Европы. — В 2 т. ; [пер. с нем. И.И. Махонькова]. — М. : Айрис-пресс, 2003. — 624 с.
10. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. — У 2 т. ; [пер. з фр. Г. Філіпчук]. — Структура повсякденності: можливе і неможливе. — Т. 1. — К. : Основа, 1995. — 534 с.

References

1. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Gudzyns'kyi S.O. et al. *Sil's'kyi Sektor Ukrainy na Rubezhi Tysyacholit', u 2 t.; Potentsial Sil's'kogo Sektora, T. 1* [Ukraine's Agrarian Sector on the Boundary of Millennia, in 2 vols.; Potential of the Agrarian Sector, vol. 1]. Kyiv, Inst. of Economy of the NAS of Ukraine, 2000 [in Ukrainian].

2. Borodkin F.M. *Sotsioekonomika. Stat'ya 1. Put' k gospodstvu nad khozyaistvom* [Socioeconomy. Article 1. A way to the domination over the economy]. *Obshch. Nauki i Sovremen. – Social Sci. and Contemp.*, 2006, No. 4, pp. 122–136 [in Russian].
3. Rudenko M. *Energiya Progresu. Narysy z Fizychnoi Ekonomii* [Energy of Progress. Essays on Physical Economy]. Ternopil', Dzhura, 2004 [in Ukrainian].
4. *Fizychna Ekonomiya u Vymirakh Teorii i Praktyky Gospodaryuvannya, za red. Yu.O. Lupenka, V.M. Zhuka, V.O. Shevchuka, O.V. Khodakivs'koi* [Physical Economy in Dimensions of the Theory and the Practice of Management], edited by Yu.O. Lupenko, V.M. Zhuk, V.O. Shevchuk, O.V. Khodakivs'ka. Kyiv, Inst. Agrar. Economy, 2013 [in Ukrainian].
5. Heets' V., Yurchyshyn V., Borodina O., Prokopa I. *Sotsioekonomichna modernizatsiya agrarnogo sektoru Ukrainy (kontseptual'ni polozhennya)* [Socio-economic modernization of the agrarian sector of Ukraine (conceptual positions)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2011, No. 12, pp. 4–14 [in Ukrainian].
6. Borodina O.M., Heyets V.M., Gutorov A.O. et al. *Ukrains'ka Model' Agrarnogo Rozvytku ta ii Sotsioekonomichna Pereorientatsiya, za red. V.M. Heytsya, O.M. Borodinoi, I.V. Prokopy* [The Ukrainian Model of Agrarian Development and Its Socio-Economic Reorientation], edited by V.M. Heyets, O.M. Borodina, I.V. Prokopa. Kyiv, Inst. for Economics and Forecast. of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].
7. Nefedova T. *Sotsial'naya geografiya sel'skogo khozyaistva* [Social geography of agriculture], available at: <http://www.ru-90ru/content> [in Russian].
8. Vernadskii V.I. *Biosfera i Noosfera* [Biosphere and Noosphere]. Lvov, ARS, 2013 [in Russian].
9. Spengler O. *Zakat Evropy, v 2 t.* [Der Untergang des Abendlandes]. Moscow, Airispress, 2003 [in Russian].
10. Braudel F. *Material'na Tsyvilizatsiya, Ekonomika i Kapitalizm XV–XVIII st., u 2 t. Struktura Povsyakdennosti: Mozhlyve i Nemozhlyve, T. 1* [Civilisation Matérielle, Economic et Capitalisme XV–XVIII Siecle, in 2 Vols.; Les Structures du Quotidien: le Possible et l'Impossible, Vol. 1]. Kyiv, Osнова, 1995 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2015 р.
